

פרשת מוקץ ברכת הדעת

בפרשתנו מסופר שיוסף הצליח לפתור את חלומותיו של פרעה. פרעה משבח את יוסף על כך, וממנה אותו למשנה למלך. בהקשר זה מופיעים לראשונה בתנ"ך שלושת המושגים: חכמה, בינה ודעת. על דרך החידוד ניתן לומר, שיוסף היה כביכול החב"דניק הראשון בתולדות עם ישראל:

"וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל יוֹסֵף אֶהְיֶה הוֹדִיעַ אֶל-לֵהִים אֹתְךָ אֵת כָּל זֹאת אֲשֶׁר נָבִיא וְחָכָם כְּמוֹךָ" (בראשית מ"א, לט)

ניתן להבין את חכמתו של יוסף בכמה דרכים.

ניתן היה לפרש באופן פשוט שעצם הצעתו לצבור אוכל בשנות השבע בשביל שנות הרעב היא חכמה. אך נראה שאין הדבר כך, שכן יוסף כלל לא נדרש להציע פתרון משל עצמו למצב שתואר בחלום, אלא רק לפתור את החלום.

פירוש נוסף הוא שעצם פתרון החלום הוא החכמה, אך יוסף מדגיש שאין זה כך, שכן א-לוהים הוא הפותר את החלומות.

המשך חכמה הציע לראות את חכמתו הרבה בדרך עקיפה. ידועים דברי חז"ל: "אמור ר' יוהנן: אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על הכם, גבור ועשיר" (נדרים לח ע"א). כיוון שיוסף היה בבית האסורים, בוודאי לא היה גיבור או עשיר יותר מחרטומי מצרים, והעובדה שדווקא הוא זכה לנבואה מלמדת שהוא היה גדול מהם בחכמה.

בית הלוי, לעומתו, הסביר שאף שיוסף טוען שפתרון החלומות לא נובע מחכמה שלו, למעשה אין זה כך. החכמה הגדולה היא ידיעת העתיד לקרות, כדברי חז"ל: "איזהו הכם - הרואה את הגולד" (תמיד לב ע"א), וכמאמר הכתוב: "הַחֶכֶם עֵינָיו בְּרֹאשׁוֹ וְהַכְּסִיל בְּחֶשֶׁן הוֹלֵךְ" (קהלת ב, יד). העובדה שיוסף יודע את העתיד, אף אם הדבר לא נובע ממנו אלא מה' בלבד, היא החכמה.

1. גרסה זו שונה במעט מהמופיע לפנינו.

השורש פק"ד מופיע פעמים רבות בסיפורי יוסף במצרים:

בבית פוטיפר:

"וַיִּמְצָא יוֹסֵף חֵן בְּעֵינָיו וַיִּשְׁרֹת אֹתוֹ וַיַּפְקְדֵהוּ עַל בֵּיתוֹ... " (בראשית ל"ט, ד)

בבית הסוהר:

"וַיַּפְקֵד שׁוֹר הַטְּבָחִים אֶת יוֹסֵף אֲתָם וַיִּשְׁרֹת אֲתָם... " (בראשית מ', ד)

בפתרון חלומות פרעה:

"וַיַּעֲשֶׂה פְרֹעֶה וַיַּפְקֵד פְּקָדִים עַל הָאָרֶץ... וְהָיָה הָאֶבֶל לְפָקְדוֹן... " (בראשית מ"א, לד-לו)

ובסוף ימיו:

"וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל אֶחָיו אֲנֹכִי מֵת וְאֶל־לֵהִים פָּקֹד יַפְקֹד אֶתְכֶם... וַיֵּשְׁבַע יוֹסֵף אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

לֵאמֹר פָּקֹד יַפְקֹד אֶל־לֵהִים אֶתְכֶם... " (בראשית נ', כד-כה)

ניתן לראות בכך התפתחות "חכמה". יוסף ידע להפוך את הגורל שלו – מעבד למופקד בבית פרעה, ועל ידי כך לתכנן את שעת הפקודה של עם ישראל. יוסף הגשים ויישם בחייו את החכמה, ובכך שינה את גורלו האישי ואת גורלו הלאומי של עם ישראל בדורות הבאים.

בברכת הדעת בתפילת שמונה עשרה מופיעים שלושת המושגים:

"אֲתָהּ הוֹנֵן לְאֲדָם דַּעַת וּמְלַמֵּד לְאֲנוּשׁ בִּינָה. הַנִּנּוּ מֵאֲתֶךָ חֲכָמָה בִּינָה וְדַעַת. בְּרוּךְ אַתָּה ה' הוֹנֵן הַדַּעַת."

ברכה זו אינה מזכירה כלל את חכמת התורה. נהפוך הוא: החכמה מתוארת בה כנמצאת אצל כל "אדם" ו"אנוש". גם חז"ל לימדו כך: "אם יאמר לך אדם: 'יש חכמה בגוים' – תאמין" (איכה רבה ב', ט). בקשתנו בתחילת הברכות האמצעיות היא לא לדעת ללמוד תורה, אלא להיות בעלי שכל ישר.

בניגוד לכך, בהבדלה הנאמרת בברכה זו במוצאי שבת מופיעה בנוסח האשכנזי אמירה שונה²:

"אֲתָהּ הוֹנֵנֵתָנוּ לְמַדְע תוֹרָתְךָ וְתִלְמַדְנוּ לַעֲשׂוֹת חֻקֵי רְצוֹנְךָ."

2. מעניין הדבר, שבנוסח הספרדי אין הבדל כזה. אולי הדבר קשור להסתגרות הכללית שהייתה קיימת בחברה האשכנזית בימי הביניים כלפי החברה הנוצרית, ובגללה חודד ההבדל בין ישראל לעמים – ההבדל הוא לא רק בחיוב לקיים מצוות אלא אף בשכל המאפשר את קיומן ואת הקרבה לה; כדברי חז"ל שהזכירו: "אם יאמר לך אדם יש חכמה בגוים תאמין... יש תורה בגוים אל תאמין" (איכה רבה ב', ט).

מדוע הנוסח של מוצאי שבת מציג את ברכת הדעת דווקא בהקשר של לימוד תורה, בניגוד לנוסח הרגיל הנאמר במשך השבוע? ייתכן, שניתן להבין זאת על פי דברי הירושלמי ש"לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לעסוק בהן בדברי תורה" (שבת פט"ו ה"א). בזכות השבת היוצאת, שבה הוא עסק בתורה, המתפלל מפנים שלימוד התורה הוא המקור לחכמה.⁸

בניגוד לכל הברכות האמצעיות, שפותחות בבקשה לה', ברכת הדעת פותחת בשבח לה': "אֵתָהּ הוֹנֵן לְאָדָם דַּעַת וּמַלְפִיד לְאֵנוֹשׁ בֵּינָה", ורק בהמשך מופיעה הבקשה: "הֲנִינוּ מֵאֵתֶךָ הַכְּמָה בֵּינָה וְדַעַת".

בשם רבי יוסף אנגל שמעתי, שנוסח ברכת הדעת שונה בגלל מוצאי שבת. במוצאי שבת אסור לבקש בקשות של חול לפני ההבדלה; ולכן, לאמירת ההבדלה בתוך ברכת הדעת לא ניתן להקדים בקשה אלא שבח לה' בלבד, ורק לאחר התוספת להבדלה ניתן לבקש "וְהִנְנוּ מֵאֵתֶךָ הַכְּמָה בֵּינָה וְדַעַת". לדבריו, הנוסח שבכל יום שונה כדי שיוכל להתאים גם למוצאי שבת.

יש להסביר את השינוי הזה גם בדרך אחרת: מי שאין לו דעת – לא יבקש דעת, שהרי חסרה לו הדעת הדרושה כדי להבין שהוא מחוסר דעת. מסיבה זו, דווקא בברכת הדעת יש להקדים "אֵתָהּ הוֹנֵן לְאָדָם..." , שכן רק אם האדם מבין שה' הוא נותן הדעת – ידע לבקש בדרך נכונה "הֲנִינוּ מֵאֵתֶךָ הַכְּמָה בֵּינָה וְדַעַת".

8. ראו שמות ל"א, יג: "וְאֵתָהּ דָּבַר אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר אֲנִי אֶת שְׁבִתְתֵי תִשְׁמְרוּ כִּי אוֹת הוּא בְּיָמֵי וּבְיַמֵּיכֶם לְדֹרֹתֵיכֶם לְדַעַת כִּי אֲנִי ה' מְקַדְּשֵׁיכֶם". ראו פירוש רבי אברהם אבן עזרא, ועוד.